

"לדור שלנו"¹ : פרימו לוי כעד

מנואלה קונסוני

בדצמבר 1943, בהרי הוֹאֵלָה ד'אוֹסְטָה שבקרבת ברוסון, לכדה המיליציה הפשיסטית את הסופר היהודי פרימו לוי, ואתו עוד קבוצה של פרטיזנים איטלקים. לאחר מעצרו הזדהה פרימו לוי כ"אזרח איטלקי מגזע יהודי". העובדה שבחר לציין את מוצאו היהודי ולא את השתייכותו הפוליטית נבעה אומנם מחשש לחייו, אך באמצעותה מבטא פרימו לוי את שאלת הגדרת זהותם של רבים מבין יהודי איטליה שנעצרו וגורשו בתקופת הכיבוש הנאצי. שתי הזהויות, זו היהודית וזו האיטלקית האנטי-פשיסטית, מהוות שני קטבים, ובמרחב שביניהם מתנהל מסעם של היהודים שנעצרו וגורשו תחת הכיבוש הנאצי באיטליה. ההתחבטות בשאלת הזהות אופיינית לרבים מבין האינטלקטואלים אשר ביקשו להנציח בכתב את קורותיהם לאחר השואה. פרימו לוי הוא המפורסם מביניהם: הוא היה איטלקי, יהודי ופריטזן, ויצירתו מהווה עדות לתהליך זה של בירור שאלת הזהות האיטלקית. זהו תהליך ששורשיו ניכרים כבר קודם לשואה. ההתמודדות עם השואה והמאמץ לפרש אותה, מחד גיסא, והעיון באופן שבו החברה האיטלקית בכללותה מתמודדת עם זיכרון השואה, מאידך גיסא, הקנו ממד חדש להרהורים האישיים של אותם סופרים.

מהחוויה שעבר עם הפרטיזנים שמור בזיכרונו של פרימו לוי טעם מביך. הד לכך ניכר במכתב שכתב ב- 1980 להיסטוריון היהודי-איטלקי פאולו מומיליאנו: "התקופה כפרטיזן ב'ואלה ד'אוסטה' הייתה, ללא ספק, התקופה העמומה ביותר של הקריירה שלי, ואני מספר עליה שלא ברצון: זה סיפור על צעירים בעלי כוונות טובות אבל חסרי שכל, סיפור שאותו עדיף לגנוז בין כל מה שראוי להישכח. די לו ברמזים שנכתבו ב'טבלה המחזורית'². לאחר מעצרו נשלח פרימו לוי למחנה המעבר "קארפי-פוסוליי"³, שבקרבת העיר מודנה בצפון איטליה. בפברואר 1944⁴ עברה השליטה במחנה מידיהם של האיטלקים לגרמנים. אז הועלו פרימו לוי ואסירי המחנה האחרים, ובהם נשים, ילדים וזקנים, על קרונות הרכבת בדרך ליעדם הסופי, אושוויץ. את הלילה שקדם למסע תיאר פרימו לוי בפתח ספרו "הזהו אדם?". הלילה ירד; ליל חושך ואימה, עיני אדם שראו בלילה הזה לא היו צריכות להיפקח ולראות עוד. כולם הרגישו כך. אף אחד מן השומרים, איטלקים וגרמנים, לא העז בנפשו לבוא לראות מה עושים בני אדם היודעים שמותם קרוב.⁵

¹ P. Levi, "Alla nostra generazione" in: *Storia Vissuta*, Torino 1988, pp. 113-133.

² פ' לוי, *הטבלה המחזורית*, ירושלים 1987.

³ *Polizei und Durchgangslager* הוקם ע"י האיטלקים ב-1943.

⁴ הטרנספורט הראשון שנשלח לאושוויץ אחרי הטרנספורטים ממרנו ב-16 לספטמבר 1943 ומרומא ב-18 לאוקטובר 1943, היה זה של פרימו לוי.

⁵ פ' לוי, *הזהו אדם?*, תל-אביב, 1989, עמ' 13.

את כתיבתו של פרימו לוי, גם בחלקיה היותר ספרותיים, חשוב למקם בקונטקסט של זיכרון הניצולים. זהו זיכרון שמתנדנד בין רוח הסיפור הספרותי לבין רוח העדות בבית משפט. בסיפור מתוארים המאורעות, השפעתם על חיי היומיום של המספר וההערכות הנובעות מהם. בחלקים אחרים יש שאיפה לאוטנטיות כמעט מדעית באמצעות הצגת מקורות, מספרים, מקומות ושמות. בכך יש משום ביטוי לרצונו של המחבר לחזור ולהשתתף, ובו בזמן לשתף אותנו, בתהליך הניכור שעובר על אסירים הנדונים למוות.

ה"טרנספורט" שבו נכלל פרימו לוי מנה 650 נפש שהועמסו על 12 קרונות רכבת. לאחר מסע של חמישה ימים הגיעו לאושוויץ. יומיים לאחר מכן נותרו מהם בחיים רק 96 גברים ו-29 נשים, שהועברו למחנות בונה-מונוביץ ובירקנאו.

ב-1986 כשנה לפני מותו, התראיין פרימו לוי בידי פרדיננדו קאמון, ובריאיון זה, שראה אור כספר, תיאר כך את המערכת הריכוזית שאליה הושלך:

מחנה אושוויץ לא היה מחנה אחד. היו 39. הייתה אושוויץ העיר, ובתוכה היה ה"לאגר". והייתה אושוויץ עצמה, כלומר, עיר הבירה של המערכת: למטה משם, במרחק כשני קילומטרים, היה בירקנאו, כלומר אושוויץ השנייה. כאן היו תאי הגאזים. זה היה לאגר ענק, שהיה מחולק לארבעה עד שישה לאגרים הגובלים זה בזה. מונוביץ היה יותר למעלה: שם הייתי אני. לאגר זה היה שייך לבית החרושת שגם מימן אותו. סביב לו היו כ-30 עד 35 לאגרים אחרים, קטנים יותר (מכרות, בית חרושת לתחמושת, חקלאות וכו'). בלאגר שלי היינו כ-10,000 איש, אבל ההנהלה הייתה אושוויץ 1, ומחנה ההשמדה היה בירקנאו.⁶

כמו ניצולים רבים אחרים ייחס גם פרימו לוי את עובדת הישרדותו לנסיבות מקריות שונות ובעיקר ליד המזל. שליטתו בשפה הגרמנית הייתה מספקת כדי להבין את פקודות המענים שלו, ובכך חסכה ממנו עונשי מלקות ואף מנעה את המתתו. חשיבותה של השפה עולה לאחת בסיפוריו, בין היתר, בהקשר למוות בעוון אי הבנה של פקודה גרמנית. היהודים האיטלקים באושוויץ מתוארים, בהשוואה לאסירים האחרים, כמנוכרים וחסרי מודעות, כבעלי קושי מיוחד לשרוד במחנה. הם לא דיברו יידיש, ולכן נתפסו כנטע זר לא רק בעיני הגרמנים אלא אף בעיני יהודי מזרח אירופה. הם היו Sui Generis, כלומר מיוחדים במינם, ולכן גם חשופים וחסרי הגנה לחלוטין. "אנחנו והיוונים היינו האחרונים בין האחרונים. והייתי אף אומר שהיינו נחותים מהיוונים, כי הם, בחלקם הגדול, היו מאומנים לחיות תחת אפליה, שהרי בסלונקי הייתה אנטישמיות" ואילו "היהודים האיטלקים היו כה רגילים להיחשב לשווים בין שווים, עד כי היו נטולי שריון לחלוטין, עירומים כמו ביצה ללא קליפה."⁷

⁶ F. Camon, *Conversations avec Primo Levi*, Paris 1991

⁷ A.Bravo; F.Jalla, eds. *La vita offesa. Storia e memoria dei Lager nazisti nei racconti di duecento sopravvissuti*, Milano 1986, pp. 166-189.

באשוויץ התגלתה לו "התכונה היהודית שלו", שם כפו עליו את תודעת ה"אחר", יהודי לנצח: "באשוויץ הייתי ליהודי. תודעת היותי שונה נכפתה עלי. מישהו בלי סיבה לעולם החליט שהייתי שונה ונחות: כתגובה טבעית חשתי עצמי בשנים אלה שונה ועליון... במובן זה, אושוויץ העניקה לי משהו בר קיימא. בכך שגרם לי להרגיש יהודי, גם גירה אותי להחזיר לעצמי אחרי המלחמה את המורשת התרבותית שלא הייתה לי קודם לכן."⁸

שם, באשוויץ, החל פרימו לוי לכתוב. חוקר הכימיה, שסיים את לימודיו בהצטיינות באוניברסיטת טורינו, מצא בכתיבה הספרותית ייעוד. בעל אומנות בכימיה ובעט הסופר. מודע לפריווילגיה של העבודה בחום המעבדה של בונה כשברשותו עיפרון ומחברת, וכאשר: "הסבל, ישן נושן: ההרגשה שעם הכול אני אדם... אז אני אחוז בעיפרון ופותח מחברת וכותב דברים שאינני מסוגל לומר לאיש"⁹.

לימים, מודע לחשיבות הזיכרון, סיפר כי "הייתה לי מחברת אבל לא היו בה יותר מ- 20 רשימות, הייתי מפוחד מדי, היה מסוכן מאוד לכתוב... היה רצון עז להעביר לאמי, לאחותי, לקרובי את החוויה האנושית של אותו רגע, אבל לא היו רשימות. ידעתי שבכל מקרה לא יכולתי לשמור אותן. הדבר היה בלתי אפשרי באופן פיזי. היה עלי לשמור אותן במיכל כלשהו... בכיס? לא היה לנו כלום... לא הייתה דרך לשמור שום דבר אלא בזיכרון."¹⁰

לאחר שחרורו מאשוויץ יהפוך המאבק בין החובה לזכור לבין הרצון לשכוח למאפיין המרכזי בחייו של פרימו לוי. הוא נתפס בעיני עצמו כשריד (המלה האיטלקית Superstite מקורה בלטינית Superstites, שמשמעותה עד וניצול כאחד)¹¹. העד שהפך את מהלך חייו לחוויה ונתן לה תוקף של אמת שאותה ישמעו בכל מקום.

החלום והסיוט של פרימו לוי (כמו של רבים אחרים) היה לחזור כדי לספר, אך כבר באשוויץ רדף אותו החשש שמא לא יאמינו לו או שיסרבו לשמוע אותו: "החלום עודנו ניצב מול עיני, ממשי, ועל אף שאני כבר ער, אני ממשיך לחוש בגללו חרדה עמוקה: זה איננו חלום סתם; מאז באתי למחנה כבר חלמתי אותו פעמים הרבה... אני נזכר שכבר סיפרתי לאלברטו על חלומי, ולהפתעתי השיב שזהו גם חלומי... מדוע? למה הייסורים היומיים נהפכים בנפש כולנו לאותו חזיון עצמו? לאמור: אנו מספרים על חיינו כאן, ואיש אינו רוצה לשמוע"¹² ואומנם הייתה הצדקה, ולו גם חלקית, לחששו של פרימו לוי. ייתכן שאחת הסיבות ל"חירות" שבה נתקל נעוצה באווירה ששררה באיטליה של אחרי המלחמה. בתוך הדרמה הכללית של המקום והזמן התמוססו בעיותיהם וציפיותיהם של הניצולים היהודים. הם נתקלו

⁸ F.Camon, op. cit.

⁹ פ' לוי, *הזהו אדם?*, עמ' 153-154.

¹⁰ A. Bravo; F.Jalla, op. cit.

¹¹ C. Ginzburg, "Just One Witness", in S. Friedlander, ed. *Probing the Limits of Representation*, Cambridge 1992, pp. 82-96; D. LaCapra, "Representing the Holocaust: Reflections on the Historians Debate", op. cit., pp. 108-127.

¹² פ' לוי, *הזהו אדם?*, עמ' 63.

בסירוב, אולי בלתי מודע, להתמודד עם האופי הקיצוני של סבלם. עם שחרורם הם חזרו לחברה שלא הייתה מוכנה וערוכה לקלוט ולהפנים את משמעות השואה. באותה תקופה הייתה איטליה ערוכה לפתיחת דף חדש, ליצירת תדמית מכובדת ככל האפשר, אך לא להתמודדות עם עברה. ולכן אולי אין לתמוה על כך שבשנת 1947, באקלים החברתי והתרבותי ששרר אז, סירבו המו"ל האיטלקי Einaudi והעורכת נטליה גינזבורג לפרסם את ספרו של פרימו לוי "הזהו אדם?". לבסוף, ורק לאחר לחצים שהפעילו סנדרו גלאנטה גרוֹנֶה ופרנקו אנטוניצ'לו¹³, הודפסה מהדורה של כ- 2,500 עותקים בלבד בהוצאת De Silva. מתוכם, כאלף לא נמכרו כלל, ואבדו בשיטפון שהציף את פירנצה ב- 1967.

רק באמצע שנות ה- 50 הפך ספרו של פרימו לוי לסמל, סמל שעתיד היה להרחיב את זיכרון השואה; סמל שיסלול עבור הזיכרון נתיב נוסף לזה של העדות להתנגדות הפוליטית האנטי פשיסטית שהיה מקובל עד אז. קודם לכן היה זיכרון השואה מעורפל והוקצה לו מקום משני בתהליך העיון והבחינה של העבר האיטלקי בתקופת המלחמה והפשיזם. השמדת היהודים הוטבעה בים של סיפורי תולדות המאבק בין הנאצים לבין האנטי פשיסטים; זיכרון הפשעים נגד היהודים וזכר השואה עומעמו על רקע העיסוק בפשעים נגד האנושות במלחמת העולם השנייה¹⁴.

חשיבותו של פרימו לוי היא בכך, שכתובתו סייעה לבחינה הפנימית של אותן חברות שלא התמודדו עם זכר השואה והשמדת היהודים. פרימו לוי החל לכתוב במטרה להעביר לעצמו ולאחרים את החוויה הבלתי נסבלת שעברה עליו, והמשיך לכתוב מתוך שכנוע של מדען המזדהה עם הסופר. הוא מסביר באמצעות תיאור, תיאור שתכליתו להכיר ומתוך כך להביא אחרים לכך שיכירו. ההבנה היא ממד הכרחי בכימיה ובפילוסופיה של פרימו לוי, והיא פעולה אוטונומית ובאותה עת גם מגויסת. הבנתו החלה ביום שבו הגיע לאושוויץ: ההבנה והזיהוי שהמחנה אינו מחנה ריכוז אלא מחנה השמדה מאורגן ומדורג. להבין את מנגנון הסלקציה משמע, להבין את התווה ובוהו של המערכת הריכוזית. כך, לדוגמה, הקליטה וההכרה של משמעות המלה Selekcja, שהיא שילוב של לטינית ופולנית, מלה שאותה "שומעים פעם אחת, פעמיים, פעמים רבות. . . בתחילה איש אינו מזהה אותה, לאחר מכן היא כופה את עצמה על תשומת לבך, ולבסוף היא רודפת אותך"¹⁵. עם זאת, הייתה זו הבנה אחרת, של תודעה שעברה שינוי וקיבלה אופי של סובלימציה ושל גאולה מהרוע באמצעות הגדרת זהות חדשה.

הרוע הוא הלאגר. הלאגר בעיניו של פרימו לוי הוא עיר תעשייתית מנוונת. הצירוף של הכוח עם העוצמה הטכנית ההרסנית והניוון של הרקמה האנושית משתקף בעצם מבנהו של

¹³ שני אינטלקטואלים איטלקים פעילים באירגון האנטי-פאשיסטי Giustizia e Libertà.
¹⁴ P. Vidal Naquet, *Les assassins de la memoire*, Paris 1991; D. LaCapra, *History and Memory after Auschwitz*, Ithaca-London 1998.
¹⁵ פ' לוי, *הזהו אדם?*, עמ' 134.

המחנה ובניצול האסירים, שבאופן פרדוקסלי הופכים להיות פקידים זהירים ודייקנים של המערכת:

המעמד המעורב של אסירים-פונקציונרים מהווה את חוט השדרה של המחנה, ויחד עם זאת, את תו ההיכר המטריד ביותר. זהו איזור אפור, שקווי התיחום שלו אינם מוגדרים כראוי, איזור מפריד ומאחד כאחד את שני המחנות של אדונים מזה ומשרתים מזה. הוא בעל מבנה פנימי, שלא ייאמן עד כמה הוא מסובך, והוא משכן בתוכו את הנחוץ על מנת לתעתע בצורך שלנו לשפוט.¹⁶

כך מציג פרימו לוי את מושג "האזור האפור" של שיתוף הפעולה. זהו שטח הפקר עצום המפריד בין האסירים לבין מעניהם, ובו בזמן הוא גם מאחד ביניהם בהיותו מורכב מהדמויות הגדולות והקטנות של בעלי זכויות יתר ומההירארכיה הפנימית של האסירים. ה"חדש" נקרא בגרמנית Zugang, מלה שבמקורה היא מינהלית לחלוטין, ומשמעותה "כניסה". והנה ב-Zugang הזה קינאו, ערכו עליו תרגילים אכזריים מכל המינים, והוא היה קורבן לתוקפנות מתמדת מצדם של אלה שבהם קיווה לראות בני ברית לעתיד. כך, לדברי פרימו לוי, קורה בכל הקהילות שבהן יש טירונים וותיקים, והוא מחפש הסבר אפשרי לכך ברצון בלתי מודע לסולידריות בין המדוכאים, שהיעדרה היה מקור נוסף לסבל סמוי ובלתי מוחש. נושא האזור האפור של שיתוף הפעולה הוא נושא קשה ובעייתי בתחום השיח על השואה. כעד מרגיש פרימו לוי מוסמך להתמודד אתו ומקדיש לו פרק שלם בספרו האחרון "השוקעים והניצולים". הוא ביקש להדגיש ולהבליט את הזיהום וההשחתה, ולצדם גם את הכניעה מתוך ייאוש ואת ההסכמה הכללית שנובעת מהייאוש הזה. במשטר טוטליטרי כדוגמת המערכת הריכוזית הזאת שיסודה בהפעלת כוחם של מעטים על רבים נולדת הפריווילגיה ומתרבה למרות השלטון, אבל הרי גם יחס העידוד והסלחנות של שלטון כזה לפריווילגיה הוא נורמלי לחלוטין. בשנותיו האחרונות לא יכול היה הנאציזם לוותר על עזרים אלה, הואיל והיה נחוש עד מאוד בדעתו לשמור על הסדר שלו באירופה הכנועה ולהזין את חזיתות המלחמה שהוקז דמן, בגלל התנגדותם הצבאית הגדלה והולכת של האויבים. מן ההכרח היה להשיג מהארצות הכבושות לא רק כוח עבודה, אלא גם כוחות של שומרי סדר, שליחים ומנהלנים של השלטון הגרמני, שהיו עסוקים במקומות אחרים עד כדי אפיסת כוחות. בתחום זה יש לסווג, בשינויי גוון של איכות ומשקל, את קוויזלינג בנורווגיה, את ממשלת וישי בצרפת, את היודנראט בוורשה, את הרפובליקה של סאלו באיטליה; עד לשכירי החרב האוקראינים והבאלטים, שעליהם הוטלו התפקידים המזוהמים ביותר בכל מקום (אף פעם לא בלחימה).¹⁷

לסיום, פרימו לוי הגדיר עצמו "איש מן השורה בעל זיכרון טוב". הזיכרון משמש בעת ובעונה אחת כנשק נגד השתיקה וכעקרון השיקום. הוא מתורגם לכתיבה בצורה המקובלת ביותר

¹⁶ פ' לוי, *השוקעים והניצולים*, תל אביב, 1986, עמ' 31.
¹⁷ שם, עמ' 32.

שבה יש משום בגידה בכאב, בגידה שתמיד מתרחשת כשמדברים עליו, על הכאב. מקורה של המלה האיטלקית לבגידה הוא בפועל הלטיני Tradere ובין משמעויותיו נכללות גם הגשה, מסירה והעברה. מכאן נגזרת גם המלה Tradition, מסורת, וגם בה טמונה משמעות גם של עזיבה, נטישה וגילוי מבעד למחיצה שקופה יותר או פחות¹⁸. פרימו לוי מוסר את עדותו באמצעות דיאלוג, והוא רואה בה אפשרות יחידה לתיקון. תמיד סירב לקבל את אמירתו של מורדו נחום, ש"מלחמה יש תמיד"¹⁹ ולמרות זאת התחבט לאורך כל חייו בין שתי האמיתות: מחד גיסא, ההכרה בכך שהשואה היא האירוע הנורא מכול, ומאידך גיסא, ועל אף הכול, ראיית השואה כמקרה ממוקד וסגור בהיסטוריה בת זמננו, מקרה שהוא תולדה של האנטישמיות של העולם המודרני.

מעבר לכך, עדותו של פרימו לוי אינה דיאלוג רגיל אלא כעין דיאלוג מקהלתי, והוא רצה שספריו ייקראו כאופרות קבוצתיות, כקול המייצג קולות אחרים, כזיכרון אחד מתוך אלפי זיכרונות. המאפיין את ז'אנר הכתיבה של פרימו לוי, בניסיון להעברת זיכרון המחנות למלים, הוא הסיפור של "צד שלישי":

הדברים האלה נאמרו דרך "צד שלישי", סיפור הדברים כפי שנצפו מקרוב אומנם, אבל לא כפי שנחוו למעשה. את סיפור ההרס שבוצע עד תום, את סיפור המלאכה שהושלמה, את אלה איש לא סיפר, כפי שאיש לא חזר כדי לספר את מותו. גם לו היו בידי היורדים למצולות נייר ועט, הם לא היו מגוללים את עדותם, כי מותם התחיל לפני שפְּלָה גופם. . . . אנו מדברים במקומם, מכוח הסמכות שהאצילו לנו²⁰.

קונסוני, מנאלה, " 'לדור שלנו': פרימו לוי כעד", בשביל הזיכרון, 37, 2000, עמ' 41 – 45.

¹⁸ A.Bravo, "Primo Levi testimone", in *Materiali di Lavoro – Juden, Ebrei e antisemitismo in Tirolo*, 1-4 (1988), pp. 183-189.

¹⁹ פ' לוי, *ההפוגה*, תל אביב, 1979, עמ' 51.

²⁰ פ' לוי, *השוקעים והניצולים*, עמ' 64.